

© 2005 **В. О. Васильчук**

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЗМІСТ І ЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Справедливість повсякчас супроводжує міжнародне право: створення нових норм, способи і засоби їх здійснення обґрунтовуються категорією справедливості, вона також відіграє важливу роль при вирішенні питань відповідальності і санкцій. Справедливість є головним критерієм оцінки міжнародної діяльності держав. Від оцінки політики держави як справедливої значною мірою залежить її підтримка всередині країни, а також її вплив на світовій арені.

Зважаючи на вагомий роль, яку категорія справедливості відіграє у міжнародному праві, розробкою цього поняття дослідники займалися починаючи ще з XVII ст., особливо наголошуючи на значенні цієї категорії для міжнародного права. Проте ні класика світової правової думки, ні сучасна міжнародно-правова доктрина не містять визначення змісту справедливості як категорії міжнародного права.

Вперше системний аналіз справедливості як основи міждержавного права був зроблений голландським юристом Г. Гроцієм у трактаті “Про право війни і миру” – фундаментальній праці з міжнародного права, що була написана, за словами автора, “на захист Справедливості” [5, с. 41]. Виявити засади справедливості у міжнародних відносинах – ось та головна мета, заради якої мислитель і розпочинає своє дослідження.

В основі всього юридичного підходу Гроція лежить ідея справедливості, яка трактується ним як вимога розуму, веління природи розумної істоти. “Право, – зазначає він, – тут означає не що інше, як те, що справедливе, при цьому переважно у заперечному, а не стверджуючому значенні, оскільки право – це те, що не суперечить справедливості. Суперечить же справедливості те, що не відповідає природі істот, які володіють розумом” [5, с. 68].

Норми, що регулюють міждержавні відносини, Гроцій називає “правом народів” і пояснює його як право, “що набуває обов’язковості волею всіх народів або багатьох з них” [5, с. 74]. Голландський дослідник вважає помилковою думку, що вимога справедливості стосується лише громадян, а щодо цілого народу або

правителів вона є зайвою [5, с. 49], адже дотримання засад справедливості у міжнародних відносинах диктується усвідомленням їх корисності для усіх держав (як невеликих та слабких, так і великих та могутніх).

Про обов’язковість дотримання справедливості у відносинах між державами писав також французький мислитель XVIII ст. Емер де Ваттель у своїй праці “Про право народів”: “Усі нації, таким чином, повинні підтримувати справедливість у своїх взаємовідносинах, дотримуватися справедливості з усією скрупульозністю й турботливо утримуватися від усього, що порушує її” [3, с. 251]. Необхідність дотримання справедливості він пояснював важливістю наслідків її порушення або забезпечення, а також складністю прийняття рішень: “Дотримання справедливості у відносинах між націями ще необхідніше, ніж у відносинах між приватними особами, оскільки несправедливість призводить до страшніших наслідків у сварках між цими могутніми політичними організаціями, і тому, що тут складніше віднайти розумне рішення” [3, с. 251].

На противагу цьому шотландський філософ Д. Юм, хоч категорично і не заперечував корисність дотримання справедливості у відносинах між державами, проте вважав, що у цій сфері діяльності особи, наділені владою, можуть і поступитися справедливістю, в той час як для простих громадян це є неприпустимим: “обов’язковість дотримання справедливості є не такою значною для держав, як для індивідів” [16, с. 18], і далі: “ми через необхідність повинні ставитися поблажливіше до державця або міністра, коли він обманює іншого державця або міністра, ніж до приватної особи, що порушує своє слово” [16, с. 18]. Таку позицію Д. Юм пояснює помилковою, на наш погляд, думкою, що, хоча спілкування між різними державами є вигідним і, часом, необхідним, воно не є таким необхідним і вигідним, як спілкування між індивідами [16, с. 18]. Нині приватні відносини є залежними від рівня і якості міждержавного спілкування, тому відносини між індивідами часом стають неможливими або можуть

бути ускладненими внаслідок відсутності або неоднозначності відносин між державами. Крім того, несправедлива політична діяльність нечесного глави держави або ж міністра може повернутися вкрай несприятливими наслідками для громадян цієї держави. Тому слід вважати помилковою думку про малозначимість категорії справедливості для міжнародних відносин, адже “те, що суттєве для індивіда, ще суттєвіше для спільноти” [2, с. 37].

Представники німецької класичної філософії розглядали справедливість як одну із засад міжнародних відносин переважно у контексті питань війни і миру. У праці І. Канта “До вічного миру” справедливість є основою “державної мудрості”. Він пише: “Прямуйте перш за все до царства чистого практичного розуму і до його справедливості, цим шляхом ваша мета (благодать вічного миру) здійсниться сама по собі” [7, с. 47]. За Гегелем основний принцип міжнародного права полягає в тому, що “договори, на яких ґрунтуються зобов’язання держав відносно одна одної, мають виконуватись” [4, с. 288], а у тому випадку, коли дійти згоди неможливо, то “спір між державами може вирішитись лише через війну” [4, с. 289], проте справедливість, що розуміється як одна з основ побудови норм міжнародного права, засновується не на воєнній силі і могутності країн, а на загальнолюдських уявленнях про справедливість [15, с. 106].

Дослідники радянського періоду (Г. К. Дмитрієва, Д. Б. Левін), підкреслюючи особливе значення поняття справедливості в системі міжнародного права, значну увагу приділяли критиці буржуазних теорій справедливості та пропагували соціалізм як єдиний лад, здатний забезпечити “справедливий порядок не лише у національному, але і в інтернаціональному масштабі” [6, с. 69]. Справедливість розглядалась і як окремий принцип міжнародного права, і як відображення усіх основних принципів міжнародного права, але зміст досліджуваної категорії належним чином не було визначено. Положення про те, що “поняття справедливості втілює в собі основні демократичні принципи міжнародного права” [10, с. 98], хоча і підкреслює важливе значення цієї категорії для міжнародного права, проте позбавляє її власного, особливого змісту. Запропоноване Г. К. Дмитрієвою функціональне розуміння принципу справедливості, що розкривається таким чином: “міжнародне право повинно функціонувати на справедливій основі, справедливими

мають бути й результати його функціонування” [6, с. 78], все ж не знімає питання про зміст категорії справедливості у міжнародному праві.

Серед сучасних досліджень поняття справедливості у міжнародному праві слід відзначити “Теорію справедливості” Дж. Ролза, в якій автор в межах своєї морально-політичної концепції “справедливості як чесності” аналізує і міждержавну сферу застосування цієї категорії. Французький філософ і соціолог Р. Арон у праці “Мир і війна між націями” згадує поняття справедливості і несправедливості у зв’язку з одвічною проблемою війни і миру в контексті світової історії. Англійський філософ О. О’Нейл досліджує поняття міжнародної дистрибутивної справедливості. Порушуючи проблеми світового економічного порядку, глобального перерозподілу, ліквідації голоду та злиднів, автор прагне дати відповідь на питання, “як окремі особи, інститути і суспільства можуть змінювати (посилювати, зменшувати) нужденність і страждання у віддалених від них краях” [12, с. 386].

У теоретичних дослідженнях з міжнародного права особливо підкреслюється зростання ролі справедливості у регулюванні міжнародних відносин та взаємодії принципів і норм міжнародного права, але також відзначається складність кодифікації змісту цієї категорії [9, с. 20]. Французький теоретик міжнародного права Ж. Тускоз зазначає, що служіння справедливості є метою не лише міжнародного права, але й будь-якої юридичної системи, проте відповідь на питання, що означає це поняття, “є справою нелегкою” [14, с. 6].

Ідея справедливості глибоко вкорінена у позитивне міжнародне право, знаходить відображення в його основних цілях, принципах і конкретних нормах. Справедливість як мета і принцип згадується у найважливіших міжнародно-правових актах. Так, у преамбулі Статуту ООН однією з цілей об’єднання народів світу в ООН і прийняття вказаного Статуту є створення умов, за яких може дотримуватися справедливість [11, с. 238]. Також у Статуті підкреслюється, що для досягнення цілей Організації необхідне дотримання основних принципів відносин між державами, що їх сформульовано Статутом. Слід підкреслити, що власне цілі й принципи ООН мають справедливий характер, і, що особливо важливо, такий їхній статус є загальноновизнаним і впродовж багатьох років зберігає свою значимість.

У Статуті ООН справедливість розуміється як одна з основ світового порядку. Члени Організації Об'єднаних Націй зобов'язуються вирішувати свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб “не піддавати загрози міжнародний мир і безпеку і справедливість” [11, с. 240]. Отже, мир, безпека і справедливість розглядаються у Статуті як однорідні і взаємопов'язані категорії. Справді, мир і безпека не можуть бути без справедливості, так само як і досягнення справедливості неможливе без забезпечення миру і безпеки.

Справедливість як основа світового порядку тісно пов'язана з міжнародним правом. Так, у преамбулі Статуту вказується на необхідність дотримуватися справедливості і зобов'язань, що випливають з міжнародного права [11, с. 238]; ст. 1 передбачає вирішення міжнародних спорів відповідно до принципів справедливості та міжнародного права [11, с. 239]. Таким чином, Статут закріплює зв'язок справедливості і міжнародного права у процесі регулювання міждержавних відносин, але, на жаль, не вказує на те, що слід розуміти під категорією справедливості і яке саме місце вона займає у системі міжнародного права.

Сучасне міжнародне право потребує чіткого визначення змісту справедливості, конкретної формули, за допомогою якої можна було б одержати вирішення різноманітних міждержавних питань, і яка б слугувала орієнтиром для створення нових міжнародно-правових норм.

Зміст справедливості як складної, багатоаспектної категорії міжнародного права розкривається через основні її вимоги (елементи): поміркованості, домірності та публічності. Ці вимоги висуваються до суб'єктів міжнародного права, їх дотримання або ігнорування дозволяє характеризувати цілі і наміри, прийняті рішення, способи розв'язання суперечок і загалом політичну діяльність держав як справедливу чи несправедливу.

Вимога поміркованості стосується питання цілей, що їх прагнуть досягти держави у сфері міжнародної діяльності. Поміркованість характеризує держави як такі, що дотримуються не крайніх позицій у політиці та демонструють схильність до компромісу. Як зазначає Ролз, держава, що дотримується основ справедливості, “прагнучиме над усе підтримувати й зберігати свої справедливі інституції та умови, що їх уможливають. Вона не надихається жаданням світової влади чи національної слави й не про-

вадить війни задля цілей економічного зиску чи загарбання територій” [13, с. 518]. Національний інтерес справедливої держави визначається з допомогою основ справедливості: невтручання у справи інших держав, самовизначення, обов'язковість дотримання угод та право на самозахист від нападу.

Вимога поміркованості накладає на держави певні обов'язки: допомагати іншому, коли той у нужді чи в біді, за умови, що при цьому сам не зазнаєш надмірного ризику, не кривдити і не завдавати шкоди іншому, а також обов'язок не ставати причиною чийось зайвих страждань [13, с. 166]. Тому поміркованість як елемент справедливості у міжнародному праві є вимогою безкорисливого самообмеження держав і у такому значенні може здаватися “нісенітницею” [5, с. 48], але, як зазначає Г. Гроцій: “так само як громадянин, який додержується внутрішнього права держави аж ніяк не винний у дурості, навіть якщо через повагу до права він змушений поступатися деякими своїми перевагами; так не винний у безумстві і цілий народ, який не настільки плаче свої вигоди, щоб заради них зневажити загальні права всіх народів” [5, с. 48].

Обмеження державами своїх цілей та інтересів заради справедливості – у цьому полягає вимога поміркованості. Так, Ваттель критикує прагнення держав до якнайбільшого розширення своїх територій, збагачення та посилення військової міці та, у зв'язку із цим, запитує: “Хіба завжди багатство і розміри володінь складають щастя держави?” [3, с. 441] і найкращою відповіддю тут, на наш погляд, може бути вислів Гроція: “насправді щасливою є та держава, межі якої складає справедливість” [5, с. 50].

Елемент поміркованості передбачає не лише стриманість у визначенні цілей, але й розсудливість у встановленні меж своїх інтересів. Гроцій пише так: “здоровий глузд, який повсюди супроводжує добродішність, у одних справах приписує поміркованість, у інших змушує доходити до крайніх меж” [5, с. 56]. Справді, у питаннях встановлення миру, захисту життя і свободи людей справедливість вимагає докласти максимальних зусиль і надмірність у таких справах не буде зайвою. Порушення вимоги поміркованості тут буде полягати не у надмірності, а у помилковому трактуванні таких цілей і у хибних способах їх досягнення.

Саме обрання адекватних способів та методів досягнення цілей передбачає інший елемент справедливості – вимога домірності.

Навіть якщо інтереси держави цілком відповідають вимозі поміркованості, її діяльність може бути визнана несправедливою, якщо способи і методи досягнення цілей не відповідають вимозі домірності. Будь-які засоби, що використовуються державами у міжнародній діяльності, повинні відповідати поставленій меті, бути необхідними (виправданими), придатними і не надмірними з точки зору предмета, місця, часу і суб'єктів застосування. Порушення вимоги домірності можна проілюструвати за допомогою вислову “стріляти з гармати по горобцях”.

Вимога домірності покладає на суб'єктів міжнародного права обов'язок співствалати значимість і вагомість, з одного боку, своїх цілей та інтересів, які вимагають їх вдаватися до тих чи інших заходів, та, з іншого боку, тих обмежень прав та інтересів інших суб'єктів, до яких приводять ці дії.

Міжнародна діяльність держав повинна ґрунтуватися на повазі до прав інших націй і народів. Будь-яке обмеження цих прав можливе лише у межах, дозволених нормами міжнародного права, і у найбільш м'який спосіб з усіх можливих. Якщо досягнення поставленої мети можливе за допомогою заходу, що передбачає найменше обмеження, слід застосувати саме його. Домірність того чи іншого заходу визначається за допомогою трьох ознак: 1) необхідності (захід повинен бути необхідним для досягнення поставленої мети, тобто ця мета не може бути досягнута без застосування даного заходу), 2) придатності (держави не можуть застосовувати непридатні заходи, тобто такі, застосування яких не наблизить державу до поставленої мети) та 3) доцільності (захід повинен бути доцільним у тих обставинах, що склалися, і не бути надмірним з точки зору предмета, місця, часу і суб'єктів застосування).

Якщо досягнути певної мети можливо різними шляхами, необхідно обирати той, що є найменш радикальним щодо інших суб'єктів міжнародного права. У будь-якому випадку, коли є загроза обмеження прав та інтересів інших держав, слід шукати такий варіант, який буде для них найменш обтяжливим.

Розглядаючи питання домірності цілей і засобів у міжнародному праві, не можна обійти увагою проблему війни. Як слушно зазначає Р. Арон: “Війна властива всім історичним епо-

хам і всім цивілізаціям. Сокирами або гарматами, стрілами або ядрами, хімічною зброєю або атомною, зблизька і здалеку, поодиночці чи великими масами, навмання чи за детально обміркованим методом люди вбивали одні одних, застосовуючи ті знаряддя вбивства, які надавали в їхнє розпорядження звичай та знання їхніх спільнот” [2, с. 157]. Визнання того, що війни поки що є неунікними, приводить до необхідності нормативно обмежити застосування воєнних засобів: і рішення про початок воєнних дій, і характер участі у них повинні відповідати загальноновизнаним раціональним критеріям. Тому й сформульовані принципи справедливої війни – основоположні вимоги, які фіксують етико-правові умови початку і ведення війни [1, с. 60].

Домірність розглядається як один з принципів справедливої війни, який стосується співвідношення цілей і засобів у війні і вказує на необхідність балансу між очікуваними втратами при проведенні військових дій і одержаними в результаті вигодами. Щоправда при практичному застосуванні цього принципу виникають ускладнення. Як зазначає Р. Г. Апресян “за наявності більш або менш чітких критеріїв обчислення втрат (кількість загиблих і поранених військовослужбовців, кількість постраждалих серед мирного населення, обсяг матеріальних втрат, шкода навколишньому природному та культурному середовищу), хоча й тут є фактори, що погано піддаються підрахункам (моральна шкода, деморалізація частини мобілізованих непрофесійних учасників військових дій тощо), не знайдено аналогічних (тобто таких, які можна співставити) вимірювачів потенційних зисків” [1, с. 66].

З позиції домірності погроза силою або її застосування є крайнім засобом і може застосовуватися лише вимушено і лише у виключних випадках. Е. де Ваттель про це пише так: “Насильницькі дії є сумним і лихим засобом проти тих, хто зневажає правосуддя і відмовляється слухати голос розуму. Але доводиться застосовувати цей засіб, коли будь-який інший не дає результатів. Справедлива і розумна нація та хороший правитель вдаються до цього засобу лише у крайньому разі” [3, с. 439].

Серед елементів справедливості як категорії міжнародного права слід також розглянути вимогу публічності. Принципи й правила, за якими держава провадить свою міжнародну діяльність повинні бути відкритими для інших суб'єктів міжнародного права, публічно відо-

мими, адже, за словами Канта, “максима, яку я не можу відкрити з власного наміру, яку слід неодмінно приховати, щоб вона мала успіх, і у якій я не можу публічно зізнатися, не викликавши цим супротив усіх проти мого наміру, – така максима може мати джерелом необхідної і загальної... протидії усіх проти мене лише несправедливість, якою вона загрожує кожному” [7, с. 50].

У сфері міжнародного права вимогу публічності можна сформулювати так: держави у своїй міжнародній діяльності повинні керуватися такими максимами, які б за умови їх публічного оголошення не одержали статус несправедливих. У такому значенні вимога публічності у міждержавних відносинах може видатися зайвою, адже основні максими міжнародної діяльності вже є загальновідомими – це принципи міжнародного права, проголошені Статутом ООН, Декларацією про принципи (1970 р.). Але, на наш погляд, це не виключає вимогу публічності, оскільки вона стосується не лише загальновизнаних принципів міжнародної діяльності, але й цілей і намірів держав, способів та засобів, до яких вони вдаються або мають намір вдатися задля їх досягнення.

Оскільки широке оприлюднення усіх політичних максим держав швидше за все є неможливим та й недоречним, вимогу публічності слід розглядати як елемент самоконтролю, зручну формулу, за допомогою якої держави могли б оцінити свою потенційну міжнародну діяльність як справедливу чи несправедливу.

Отже, як зазначалося, справедливість як категорія міжнародного права складається з трьох основних елементів – вимог поміркованості, домірності та публічності, звернених до суб’єктів міжнародного права. Як вказує А. А. Козловський, “справедливість є фундаментальним гносеологічним принципом права” [8, с. 17]. На наш погляд, у сфері міжнародного права саме у вимогах поміркованості, домірності та публічності проявляється гносеологічність категорії справедливості. Адже і для оцінки політики держави як справедливої чи несправедливої, і для розв’язання суперечок між державами, і для вирішення багатьох інших міжнародно-правових питань, необхідно визначити, чи дотримується суб’єкт міжнародного права у своїй діяльності зазначених вимог справедливості, а для цього необхідно задіяти процес пізнання.

Для визначення місця справедливості у системі міжнародного права найбільш зручним ви-

дається поняття принципу. Справедливість як принцип міжнародного права виконує такі конкретні функції: зумовлює напрямок правотворчої діяльності, визначає зміст тлумачення, використовується для адаптації норми до умов окремого випадку, а також для усунення прогалин у міжнародному праві.

Насамкінець слід зазначити, що при вирішенні міжнародно-правових питань, як ми бачимо на прикладі аналізу категорії справедливості, необхідно частіше звертатися до праць філософів минулого, а також до сучасних філософсько-правових концепцій, і “це не означає, що держава повинна віддати перевагу принципам філософа перед рішеннями юриста... це лише означає, що його слід вислухати” [7, с. 39].

Список літератури

1. *Апресян Р. Г.* Метанормативное содержание принципов справедливой войны // *Полис*. – 2002. – № 3.
2. *Арон Р.* Мир і війна між націями. – К.: МП “Юніверс”, 2000.
3. *Ваттель Э.* Право народов, или Принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. – М.: Госюр-издат, 1960.
4. *Гегель Г. В. Ф.* Основы філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000.
5. *Гроций Г.* О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с лат. А. Л. Саккетти. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956.
6. *Дмитриева Г. К.* Принцип справедливости в международном праве // *Советский ежегодник международного права*. – 1983. – М.: Наука, 1984.
7. *Кант И.* К вечному миру / *Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін.* – Т. II. – К.: Знання України, 2003.
8. *Козловський А. А.* Справедливість як гносеологічний принцип права // *Ерліхівський збірник*. Вип. 3. – Чернівці: ЧНУ, 2002.
9. *Курс международного права*. В 7 т. – Т. 2. / *Г. В. Игнатенко, В. А. Карташкин, Б. М. Клименко* и др. – М.: Наука, 1989.

10. Левин Д. Б. Мирное разрешение международных споров и понятие справедливости // Советское государство и право. – 1975. – № 10.
11. Международное право в документах / Сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. – М.: МЦУПЛ, 2000.
12. О'Нейл О. Международная справедливость / Современная политическая теория. (Автор-составитель Д. Хэлд) / Пер. с англ. под общей редакцией В. И. Даниленко. – М.: NOTA BENE, 2001.
13. Ролз Дж. Теория справедливости / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001.
14. Тускоз Ж. Міжнародне право. – К.: АртЕк, 1998.
15. Цюрупа М. В. Філософсько-правові основи міжнародного права у творах Ш. Монтеск'є та Г. Гегеля // Проблеми філософії права. Том I. – Київ-Чернівці: Рута, 2003.
16. Юм Д. Трактат о человеческой природе / Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – Т. II. – К.: Знання України, 2003.

В. А. Васильчук

СПРАВЕДЛИВОСТЬ КАК КАТЕГОРИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Справедливость как категория права играет важную роль в сфере регулирования международных отношений. Требования умеренности, соразмерности и публичности являются элементами справедливости как категории международного права и раскрывают гносеологическую природу исследуемого понятия. Соблюдение или же игнорирование субъектами международного права указанных требований позволяют охарактеризовать их деятельность как справедливую или несправедливую.

V. O. Vasylchuk

JUSTICE AS AN INTERNATIONAL LAW CATEGORY

Justice as a category of law plays an important role in the sphere of the international relations' regulations. The demands of moderation, commensurability and publicity are the elements of justice as a category of international law and discover the gnoseological nature of justice. It is possible to characterize the activity of the subjects of international law as just or unjust depending on their following or ignoring these demands.